

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İNKARIN LEKSİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ SİSTEMİ

İnkər bütün dillərdə mövcud olan linqvistik ifadə vasitəsidir və bu, müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Daha doğrusu, inkər çox mürəkkəb linqvistik ifadə vasitəsidir və bu təkcə alman dilində deyil. Dilçilik sahəsində bu mövzuda çoxlu nəşrlər və dissertasiyalar mövcuddur. Uzun illər ərzində O. Yespersen, Y. Yakob, L.F. Horn, Y.H.Greenberg, Y. Qebauer, H. Engert, V. Kroft, Ö.Dahl, M.S. Dryer, B. Delbrück kimi bir çox dilçilər inkər problemi və onun ifadə vasitələri ilə məşğul olmuşlar.

İnkər termini XVI-cı əsrdə latın dilində “negatio” sözündən götürülmüşdür. Bu gün “inkər” termini geniş mənada bir şeyi rədd etmək, inkər etmək və ya ləğv etməkdir. (8) Y.Yakobsa görə, inkər məzmunu əks məzmunla çevirir (8, 28). Alman dilinin inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə, inkərin maraqlı inkişaf yolu keçdiyini görmək olar. Qədim alman dilində yalnız *ni* inkər hissəciyi ilə çoxlu cümlə konstruksiyalarını ifadə etmək mümkün olmuşdur, hansı ki, cümlə daxilində *ist* feili ilə birləşirdi:

Dar nist neoman siuh – Dort ist niemand krank.

İnkər universal linqvistik kateqoriya hesab olunur, bunu bir çox tədqiqatlar da təsdiq edir. Dil universali kimi inkər kateqoriyası funksional semantik kateqoriyadır, hansı ki, müxtəlif səviyyələrdə olan dil və nitq vasitələrini ümumi mənfə məzmunla birləşdirir. Alman dili, digər dillər kimi, inkəri ifadə etmək üçün müxtəlif dil vasitələrinə malikdir. Bunlar morfoloji, leksik, sintaktik, semantik, prosodik və praqmatik inkər vasitələridir.

Leksik inkər elementlərin dedikdə, alman dilində sərbəst leksemlər kimi işlənən inkər sözləri nəzərdə tutulur. İnkər sözləri kontekstdən asılı olaraq müxtəlif söz siniflərinə aid ola bilər. *Kein* isimləşmiş əvəzlilik və ya artıqlıq, *keineswegs* və *keinesfalls* zərf və ya cümlə ekvivalenti, *nicht* isə ya zərfdır, ya da ədat kimi işlənir. İnkər sözləri sintaktik sinif bölgüsünə görə deyil, eyni zamanda semantikasına görə də fərqlənir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə inkər sözləri bütün feillərlə işləyə bilməz. Sintaktik baxımdan tətbiq edilə bilsədə, semantik baxımdan bu mümkün deyil. Digər inkər sözlərin sintaktik siniflərinin istifadə qaydalarını bilmək onların semantikasına nəzər salmağı tələb edir.

Alman dilində yalnız *nicht* qarışıqsız inkər sözdür, digər inkər sözləri mürəkkəb elementlərdir. İnkər elementlərinin müvafiq müsbət sözlərlə birləşməsi və yeni inkər sözlərinin yaranması Helbig/ Albert tərəfindən aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir: (4, S16)

nicht+ein-----kein

nicht+o-----kein

nicht+ jemand-----niemand

nicht+etwas-----nichts

nicht+irgendwo-----nirgendwo, nirgendens

nicht+ irgendwann-----nie, niemals

nicht+ irgendwoher-----nirgendwoher

nicht+irgendwohin-----nirgendwohin

Duden lüğətində aşağıdakı inkər sözləri verilmişdir : (2, S. 595)

nicht+ein-----nein

nicht+immer-----nimmer

kein+ Genitivdə olan isim-----keinesfalls, keineswegs

Nicht inkər elementi ilə bütün cümləni, sadəcə bir sözü və ya sözlər qrupunu inkər etmək olar. Helbig/Albertə görə *nicht* inkər sözü cümlə inkəri və xüsusi inkər sözü olaraq işləyə bilər və bu feilin valentliyi, cümlənin intonasiyası və kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Bu inkər sözünün cümlədəki yeri ilə bağlı aşağıdakı ümumiləşdirmələr var

(4, S.6):

1. İsim, sifət, feil və zərf kimi cümlə üzvlərini inkər edən zaman *nicht* feildən sonra gəlir:

Er ist nicht Student.

Er ist nicht arm.

Er kommt nicht.

Er ist nicht hier.

2. *Nicht* bir qayda olaraq tamamlıq obyektindən sonra gəlir:

Sara findet ihren Schlüssel nicht.

3. Akkusativ halında olan isimlə feil arasında mənə bağlılığı olduğu zaman *nicht* inkər sözü Akkusativ halında olan isimdən əvvəl gəlir:

Peter spielt nicht Fussball.

4. *Nicht* inkər sözü həm də sözlərlərdən əvvəl işlənir:

Sie zweifelt nicht an ihrem Vorhaben.

5. “Nicht” inkər sözü feilə aid olan zərfin bütün mənə növlərindən əvvəl işlənir:

Er arbeitet nicht den ganzen Tag.

Helbig/Albertin ümumiləşməsinə əsasən demək olar ki, *nicht* inkər sözü

əksər cümlələrdə müxtəlif mövqeylər tuta bilər. *Kein* inkar sözü cümlədə müxtəlif qrammatik funksiyaları yerinə yetirir. İsimlərdən əvvəl gələrək say, qeyri-müəyyən artikıl mövqeyində işləyə bilər:

Er hat zwei Töchter. - Er hat keine Töchter. Sigmund hat eine Arbeitsstelle. - Sigmund hat keine Arbeitsstelle. *Kein* inkar cümlələrində qeyri-müəyyən artikıl əvəz edən söz olaraq, hər üç cins isim üçün işləyə bilər (*ein Museum-kein Museum, eine Tasche-keine Tasche, ein Sohn-kein Sohn*). Qeyri-müəyyən artikıldan fərqli olaraq „kein“ həm tək, həm də cəm formaya malikdir (*kein Auto –keine Autos*). *Kein* inkar sözü eyni zamanda qeyri-müəyyən artikılsız işləyə bilən peşə, milliyyət və dünyagörüşü bildirən isimlərdən əvvəl də işlənir:

Er ist Professor. Er ist kein Professor. Ihr Lachen, als ob ich sage, dass ich (-)American bin. Ihr Lachen, als ob ich sage, dass ich *kein* American bin. Duden kitabında verilənlərə əsasən demək olar ki, *nein* inkar sözü aşağıdakı hallarda işləyə bilər: (2, S.600)

1. Qərarımızla bağlı suala inkar cavabı və ya cümlə ekvivalenti olaraq:

Gehst du? - Nein.

2. Nəqli cümləyə etiraz olaraq:

Seine Schwester hat schwarze Haare. - Nein, sie hat blonde Haare.

3. Əmr cümləsinə etiraz olaraq:

Du schreibst jetzt! - Nein.

4. İfadəyə və ya deyimə düzəliş olaraq:

Ich habe heute Martin, nein Stefan gesehen.

U.Engelə görə *nichts* inkar sözü *etwas* qeyri-müəyyən elementinin əvəzində işlənir və daha çox mücərrəd, cansız isimlər aid olur (3, S.787).

Etwas anderes gefiel mir besser.

Nichts anderes gefiel mir besser.

M. Aygün isə öz araşdırmasında bu inkar elementinin cümlədə mübtədə və tamamlıq rolunu xüsusi vurğulayır (1, S.31).

Niemand və *keiner* inkar əvəzləridir və əsasən insana aid kontekslərdə *einer, irgendwer* və *jemand* əvəzlərinin əksi olaraq işlənir. *Niemand* cümlədə mübtədə, Dativ və Akkusativ hallarında işlənən tamamlıq qismində çıxış edir və hallanma kimi qrammatik funksiyaya sahibdir:

Sara kennt hier fast *niemanden*.

Ich glaube *niemandem* in dieser Klasse.

Diesen Begriff kann *niemand* leicht erklären.

Keiner qeyri-müəyyən əvəzlik olaraq ismin qeyri-müəyyən kimi göstərildiyi və inkar edildiyi hallarda istifadə olunur və həm tək, həm də cəm formaya malikdir. *Kein* ilə müqayisədə *keiner* isimləşmiş əvəzlik kimi də istifadə olunur.

Nie və *niemals* inkar sözləri zaman zərfləri olaraq istifadə olunur və hər ikisi bütün kontekslərdə bir –birini əvəz edir, *heç vaxt* olaraq tərcümə olunur. *Niemals* daha güclü formadır, emosional hisslərin yüksək olduğu hallarda işlənir:

Ich werde das nie machen.

Sagniemals nie.

Weder.....*noch* alternativ bağlayıcılar hesab edilir, çünki iki hissədən ibarətdir. O, baş və budaq cümləni, cümlə üzvlərini və ya hissələrini bir-birinə birləşdirir. Bu bağlayıcının köməkliyi ilə, mürəkkəb cümlənin birinci və ikinci hissəsində verilmiş hər hansı məlumat inkar edilir (5, S.472):

Er mag *weder* Obst *noch* mag er Gemüse essen.

O nə meyvə, nə də tərəvəz yeməyi xoşlayır.

Weder Peter *noch* Inge essen gern Gemüse.

Nə Peter, nə də İnqə tərəvəz xoşlamır.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, inkarla bağlı müzakirə olunan mövzular təbii olaraq bütün tədqiqat dillərində aktualdır. İnkarnın həyata keçirilməsi dilin sintaktik təşkilinə əsaslanır, yəni inkarnın həyata keçirilməsi dil tipinə uyğun olur. İnkarnın çox mürəkkəb bir mövzudur, xüsusilə alman dilində fonologiyadan/intonasiyadan tutmuş morfolojiya və sintaksisdən semantika və pragmatikaya qədər dilin bütün qrammatik sahələrini əhatə edir. Alman dili kimi flektiv bir dildə inkar başqa cür həyata keçirilir, nəinki Azərbaycan dili kimi aqqlütinasiya olan dildə.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aygün, Mehmet „Negationsvergleich im Deutschen und im Türkischen, Ankara 1991

2. Duden, Band 4, Die Grammatik, Mannheim 1973

3. Engel, Ulrich, Deutsche Grammatik, Heidelberg 1988

4. H. Gerhard / H. Albert, Die Negation, Heidelberg 1990

5. Helbig, Gerhard / Buscha, Joachim, Deutsche Grammatik. Leipzig 1989

6. Ioannidis-Aykan, Suna “Die Negation im heutigen Deutsch und ihre Entsprechungen in Türkisch-Türkischen und Neugriechischen”, Mannheim 2005

7. Tekin, Meryem “Untersuchung zu Negationsfehlern im Bereich Deutsch als Zweitsprache und Deutsch als Fremdsprache”, Istanbul 1994

8. Jacobs, Joachim, Syntax und Semantik der Negation im Deutschen, München 1982

9. [de.wikipedia.org/wiki/Negation#:~:text=Negation%20\(von%20lateinisch%20negare%20E2%80%9Avermeinen,werden%20k%C3%B6nnen%20zum%20Beispiel%20Konventionen.](http://de.wikipedia.org/wiki/Negation#:~:text=Negation%20(von%20lateinisch%20negare%20E2%80%9Avermeinen,werden%20k%C3%B6nnen%20zum%20Beispiel%20Konventionen.)

Açar sözlər: Müasir alman dili, inkar elementləri, linqvistik kateqoriya, dil vasitələri

Ключевые слова: Современный немецкий язык, элементы отрицания, лингвистическая категория, языковые средства

Keywords: Modern German, elements of negation, linguistic category, linguistic means

Резюме

В этой статье обсуждаются лексические средства отрицания в современном немецком языке. «Отрицание» как языковой феномен существует во всех языках. Это считается лингвистически универсальным. В немецком языке форма открытого отрицания бывает морфологической, интонационной, идиоматической, просодической, прагматической и лексической. Отрицательные слова - это лексические элементы немецкого языка. Отрицательные слова в немецком языке выполняют разные функции в разных позициях.

Summary

This article discusses the lexical means of negation in modern German. "Negation" as a linguistic phenomenon exists in all languages. This is considered linguistically universal. In German, the form of open negation is morphological, intonational, idiomatic, prosodic, pragmatic and lexical. Negative words are lexical elements of the German language. Negative words in German perform different functions in different positions

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva